

DİN - EKONOMİ İLİŞKİSİ İLE BU İLİŞKİNİN TOPLUMLARIN VE BİREYLERİN DAVRANIŞLARINDAKİ YANSIMALARI

THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND ECONOMY and THE REFLECTIONS OF THIS
RELATION ON SOCIAL AND INDIVIDUAL BEHAVIOURS

DR. MERİÇ PEHLİVAN

Süleyman Demirel Üniversitesi, Yalvaç Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri Ve Sekreterlik Bölümü
mericpehlivan@sdu.edu.tr

ÖZET

Bir bireyin kurumsal ve özel yaşamının en önemli ve etkili boyutlardan biri ekonomi ise diğeri inançtır. İnsanların davranış biçimleri bu ikisinin nasıl şekillendiği ile orantılı olarak görünür hale gelir. Bireyin hayatında ve davranışlarında bu derece etkili olan bu iki sistemin, hemen hemen aynı derecede buldukları etkinin bir uzantısı olarak birbirleriyle de karşılıklı bir etkileşim içinde oldukları görmezden gelinmemelidir. Gerek din gerekse ekonomi, bir diğerini olumlu ya da olumsuz daima, insanlık tarihi boyunca bir biçimde etkilemeyi başarmıştır. Hemen hemen bütün sosyologlar, özellikle de din sosyologları, bu ilişkiye dikkat çekmek ve hem toplum hem de birey açısından bu konuda farkındalık yaratabilmek için çalışmalar yapmış ve sonuçlara varmışlardır. İnançın iktisadi davranışlarımızı ve duruşumuzu etkilemesi ve bunun yanında paranın dini algılamaları ve ayak uydurmaları belirlemesi, iki alanın ne derece çok etkileşimde olduğu, sosyologların ve ekonomistlerin gözünden bizlere aktarılmıştır. Biz de bu çalışmamızda, elimizden geldiğince, bu ilişkiyi kağıda dökmeye çalıştık.

Anahtar Sözcükler: Ekonomi, Din, Yatırım, Modernizm

ABSTRACT

The most important and effective aspect of an individual's institutive and private life is economy and the other one is belief. The ways of people's behaviour can be visible with the proportion of how this relation take its form. It mustn't be ignored that, these two systems, which are so effective in an individual's life and behaviours, are in an opposing interaction with each other as an extension of this effect. Either economy or religion always manage to affect each other in a positive or negative way throughout human history. Almost all sociologists, especially sociologists of religion, study in order to draw attention and raise awareness of this subject in terms of both the society and the individual and come to a conclusion. How our belief affects our economical behaviours and attitude; besides this, the religious perception of money and determining the keeping up and how these two fields interact with each other, quoted us by the point of view of sociologists and economists. And we, in our study, try to write down this relation as much as we can.

Keywords: Economy, Religion, Investment, Modernism

---

1. GİRİŞ

Ekonomi, her ne kadar para denen aracın, kendi kendine kurumsallaştırdığı bir üst yapı olarak görünse, bu bilimin pratikte insanın bireysel boyutuyla çok da ilişkilendirilemeyeceği zannedilse de; bazı ekonomistler bunun hiç de böyle olmadığını, ekonominin özellikle yapılan yatırımlar bağlamında bireysel boyutla doğrudan hatta kaçınılmaz olarak bağlantılı olduğunu savunmuşlardır. Bu bağlantıyı savunan ekonomistlerin hareket noktaları da, bireyin kişisel yatırımını yaparken hangi etmenlerden yola çıktığı, hangi etmenlerin bireyin yatırımını etkilediğini bulmak olmuştur. Bu araştırma sonucunda genel hatlarıyla ortaya çıkan neticeye göre bireyler, ekonomik anlamda kişisel yatırım yaparken, bireysel anlamda hayatları üzerinde oldukça etkili olan birçok faktöre ister istemez bağlı kalarak hareket ederler. Bu faktörler; yaş, cinsiyet, medeni ve mesleki durum, eğitim seviyesi, aile yaşantısı, inançlar, değer yargıları, maneviyat, hayata bakış açısı ve tamamen müstakil olan ruh hali olarak sayılabilir. Hiçbir insan, kendisini her şeyden bağımsız ve müstakil olarak gerçekleştiremez. Her bireyin, tam olarak o birey olmasında, inançlarının ve ekonomik durumunun oldukça etkisi vardır.

Bu çalışmanın amacı, bireylerin kişisel yatırım yaparken, inançlarından ve üyesi oldukları dinlerinden ne dereceye kadar ve hangi noktalarda etki aldığını incelemeye çalışmaktır. Farklı kulvarlar olarak görünmelerinin sebepleri, objelerinin ve neden oldukları davranış biçimlerinin farklı olmasından daha öteye gidilmeden açıklanabilecek bu iki alanın, insan hayatında etkileşim içinde olmayacağı yönündeki ilk bakıştaki algı oldukça yanıltıcıdır. İnsanların inançları, maddi yönelimlerinin başlıca belirleyicilerinden biridir. Her insan parasını, bir şekilde inandıklarına ve bu inanışlarından ötürü içinde bulunduğu grubun alışkanlıklarına göre kullanmaktadır. Aynı biçimde, ekonomik durumunun kapsamı çerçevesinde de inançlarını ve bu inançlar sayesinde girebileceği grupları belirleyebilme ve seçebilme lüksüne sahip olmaktadır. Bir bireyin hayatında ikisinin de oldukça önemli olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

2. EKONOMİ

Osmanlıca kullanımıyla *iktisat* olan ekonomi, insan denen varlık, varlığa geldiğinden beri, onun kişisel ve toplumsal hayatını bir şekilde yönlendirmiş, değiştirmiş ve kendi gereklilikleri doğrultusunda düzenlemiş bir sistem olarak düşünce tarihinde önemli bir belirleyiciliğe sahip olmayı başarmıştır. Bütün çağların felsefi, sosyolojik, bilimsel gelişmelerini bir şekilde etkilemiş ve yapılandırmıştır. Bunun sebebi, entelektüel veya akademik boyutundan öte, insanın hayatının pratik alanında çok büyük söz sahibi olmasıdır. Çünkü insanın varoluşunu idame ettirmesinin başlıca sağlayıcısı, onun somut ve görünür kazanımlarıdır ve bu yasa insanlık tarihi boyunca değişmeksizin hüküm sürmüştür. Bizler bir şekilde yaşamaya kurulmuş robotlar ve çalışmasında aksaklık çıkmaması gereken makineler gibi kabul edilsek, bunun sürdürücüsü olarak da belirli bir yürütücüye ihtiyaç duyarız. Bu yürütücü, belki de dünyanın her zaman tek efendisi olma yolunda asla tökezlememiş olan para olarak kabul edilmelidir. Bu kabulden yola çıkarak, paranın son halini alması kadar geçen sürenin ve bu süreçte kurulan insani ve de toplumsal ilişkilerin; dolayısıyla bu ilişkileri kuran aktörlerin ve bu ilişkilerin kurulduğu mekan ve

çağların, paranın insanlık üzerindeki etkilerinin çözümlenebilmesi açısından çok iyi bilinmesi gereklidir. İşte insanoğlunun bu bilgiye erişmesini sağlayan ve gündelik yaşamını düzenlemesine olanak veren, kendisini en gerekli ve yeterli asgari düzeyde sürdürebilmesini sağlayan verileri ona gösteren bilim ekonomidir. Ekonomi, üretim ilişkilerini inceleyen bilimdir (Hançerlioğlu, 1981: 76). Kelimenin kökeni itibarıyla, deyim olarak ilk kez Antikçağlı düşünür *Aristoteles* tarafından kullanılmıştır. Yunanca *yönetim* anlamına gelen *oikos* sözcüğüyle, *yasa* anlamına gelen *nomos* sözcüğünün birleşmesinden meydana gelmiştir. Eski Yunan düşüncesinde bu alanda düşünce üreten tek düşünür olan Aristoteles, her malın iki değeri olduğunu far ettikten sonra kullanma değeri ile değiştirme değerini birbirinden ayırmıştır. Ayrıca faizin parayı üretici kıldığını da anlamış ve yasaklanması gerektiğini savunmuştur. Bunu yanında kazanç için yapılan ticaretin doğaya aykırı olduğunu savunmuş ve bunu erdemsizlik olarak kabul etmiştir. Değiştirilen malların ve hizmetlerin eşit değerde olmasıyla gerçekleşecek fiyatın doğru fiyat olarak kabul edileceğinin altını çizmiştir. Yunan uygarlığının akabinde gelen Roma uygarlığında ekonomi üzerine bir düşünme pek göze çarpmamıştır. Sadece *Cato* ve *Varo* gibi yazarların tarımsal etkinlik üzerine düşündükleri göze çarpmıştır.

Ortaçağda, tam da bu çalışmanın birey üzerinden göstermeye çalıştığı şeyin insanlık üzerinden nasıl gerçekleştiği göze çarpmaktadır. Ortaçağ, ekonomiye din açısından bakılan bir çağ olmuştur. Nihai amaç, kurulu düzeni korumak olarak şekillenmiştir. Bu çağın ünlü din düşünürü *Aquinolu Thomas*, toplumun dayandığı ekonomik ilişkilerle din kurumunu bağdaştırma yoluna gitmiştir (Hançerlioğlu, 1981: 77). Hıristiyanlığa göre bütün insanlar eşittir ama ekonomik gelişmelerin idamesi için kölelik ve mal edinme uygun bulunmuştur. Ancak bunun bir sınırı olmalı, kişilerin sosyal durumunu koruyacak kadar mal edinme esas alınmalıdır. Thomas, *narh sistemini* önererek bir şeyin gerçek değerinden pahalıya satılmasının ve ucuza alınmasının yasaklanmasını ister. Thomas'dan başka öne çıkan isimler arasında, İslam düşüncesine bağlı olan *Jean Buridanus*, *Nicolaus Oresmius* ve *İbni Haldun* göze çarpmıştır. Buridanus, değer bir malı değiştirenin kişisel ihtiyaçlarından değil, değiştirme zorunluluğu bulunan bütün insanların ortak ihtiyaçlarından olduğunu ileri sürmüştür. Paranın cevher değeri ile değiştirme değerini ayırmış, değiştirme değerinin devlet tarafından onaylanmasının gerektiğini savunmuştur. Oresmius, sadece para üzerine bir deneme yazmış ve ekonomiyi dinden ayırıp bağımsızlığına kavuşturmuştur. İbni Haldun bu konuda liberalist bir tavır takınmış, tarihsel olaylarda doğal zorunluluğu ve insan etkinliğini fark ederek devletin bu alana el attığı takdirde, ticari düşünce ve girişkenliğine darbe ineceğini savunmuştur.

Rönesansa gelindiğinde görüyoruz ki, ekonomik anlamda, burjuva düzenine uygun bakış açıları gelişmiştir. İlk kapitalist fikir, *Fransız Protestanlığının kurucusu Jean Calvin*, ilk devletçi düşünce *Jean Bodin*, ilk tarımcı bakış açısı *Sully* tarafından ileri sürülmüştür. Calvin, insan emeğini, ekonomik bir değer olarak ilk defa ileri süren ve tanrısal bir buyruk olarak niteleyen kişidir. Bodin de köleliğin kaldırılması gerektiğini ilk kez savunan isim olmuştur.

Modern ekonomi ise, 18. yüzyılda liberaller tarafından başlatılmıştır. *Adam Smith* ve *David Ricardo*, bilimsel ekonominin iki büyük temsilcisi olmuşlardır. Düşünce tarihinde çığır açmış olan *Marks*'ın ortaya

koyduğu ekonomik düşünceler bu iki isimden yola çıkarak meydana gelmiştir. Bunun sonucunda kapitalist ekonomi, öznel alana kaymış ve bu iki ismin bilimselliğinden tümüyle uzaklaşmış olsa da, İngiliz Ekonomisti *John Maynard Keynes*'in geliştirdiği *Keynesçilik* anlayışı kapitalizmin kurtarıcısı görevini üstlenmiştir.

Kelime anlamı ve tarihsel gelişimi çerçevesinde kabaca bu şekilde ele alınabilecek ekonomi, düşünce ve insanlık tarihi boyunca dönem dönem oldukça belirleyici bir nitelik kazanmış ve *ekonomizm* teriminin sözlüklere girmesini sağlamıştır. Ekonomizm, topluma ve siyasi tarihe ilişkin açıklamada, diğer faktörleri büyük ölçüde göz ardı ederek, tümüyle ekonomik gelişmeleri vurgulama, ön plana çıkarma anlayışıdır. Her türlü toplumsal, siyasi ve kültürel faaliyeti ekonomik temel yoluyla açıklayan, üst yapının kendisinin bağımsız bir anlamı olabilmesini kabul etmeyen indirgemeci görüştür. Genelde Marks'ın tarihsel maddeciliğini ifade etmek için kullanılan bu terim, ideolojik mücadelenin önemini vurgulayan Marks, Engels ve Gramsci tarafından, işçilerin siyasi mücadeleyi siyasi partilere bırakarak yalnızca doğrudan ekonomik çıkarları için mücadele etmeleri gerektiği şeklindeki sendika anlayışını, sosyalizmin yalnızca ekonomik eğilim ve yönelimlerin gelişimine bağlı olarak neredeyse kendiliğinden ortaya çıkan bir evrimin sonucu olacağını savunan hareketi ifade etmek için kullanılmıştır (Cevizci, 1999: 287).

Rainer Kawa ekonomiyi, *insanın maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere emtianın üretimi, dağıtım, tüketimi ve hizmet faaliyetlerinin tümü* olarak tanımlamış (Arslantürk ve Amman, 2001: 315) ve böylece madde-insan ilişkisine ait olay ve olguların tümünü işin içine katmıştır. Bu durumda ekonomik faktörlerin insan-insan ilişkisine etki etmeleri ve bu etkileşim sonucunda birtakım sosyal kurumların meydana gelmeleri kaçınılmazdır. Tam da bu noktada ekonominin, insanı ilgilendiren ve insan hayatını düzenleyip dönüştüren diğer birçok sistem ve bilimle yakından ilişkisi olduğu tartışmasız kabul edilmelidir. Bütün toplumların ekonomik bazı kurumları vardır. Fakat toplumlar arasındaki kurumsal farklılaşmanın sebebi, toplumlarda gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerin, müstakil olarak o toplumun kendi iç dinamiğine göre değişmesidir. İşte bu değişimin sağlayıcısı toplumdaki diğer sistemlerdir. Bu sistemler, tarih, ahlak, felsefe, sosyoloji, psikoloji, bilim, siyaset gibi sistemlerin bütünü olmakla birlikte, bizi burada en çok meşgul edecek olan dindir. Bu çalışma, ekonomik gelişmeler üzerinde dinin, hem toplumsal hem de dolayısıyla bireysel olarak, ne derece etkili olduğunu elinden geldiğince incelemeye çalışmak için yola çıkmıştır. Bu çerçevede ekonomi ile ilgili verdiğimiz bilgilerden sonra, din ile ilgili bir genel değerlendirme de yapacak ve akabinde bu iki sistemden dinin ekonomi üzerinde ne gibi etkileri olduğunu inceleyeceğiz.

3. DİN

Din olgusu, insan hayatının sadece uhrevi kısmında hüküm süren veya yalnızca manevi boyutta ele alınabilecek bir yapı teşkil etmez. Din, hayatın her alanında bir şekilde kendini gösteren

ve çoğu zaman dayatmacı bir politika ile kendini söz konusu alanlara zuhur ettiren bir çizgide ilerler. Dinin bunu yapmasının ve bundan daha farklı bir davranış gösteremeyecek olmasının sebebi, kendi özerk yapısıdır. Din, doğası gereği dogmatik olma üzerine kuruludur. Tam da burada dinin çeşitli tanımlamaları üzerinde durmamız yerinde olacaktır. Din Arapça 'da yol, hüküm, mükafat, itaat, hesap verme, saltanat, mülk, adet, baş eğmek, ferman, hal, kaza, tedvir, takva, ma'siyet; Latince'de (*religare*'den *religio*) bağlanmak ve cemaat anlamlarına gelmektedir. (Arslantürk ve Amman, 2001: 305) Dini bizatihi kendisi ile tanımlamak istersek, dini yine din üzerinde tanımlama yoluna gidersek; *ferdin kendi inancı, kendi ibadet ve cemaat hayatı* olarak tanımlamamız yerinde olacaktır (Sarıkcıoğlu, 2002: 1). Burada esas olan dini bulunduğu yerde aramaktır. Bu noktada dinin varlığının insanın varlığına paralel olduğu göze çarpsa da, içeriğinin hayatın çeşitli alanlarına yayıldığı kolaylıkla fark edilir. İnsanın ve toplumun olduğu her yerde dinin farklı görünümüne rastlamak mümkünse de, dinin tasavvur edilme ve benimsenme şekli insandan insana değişecektir. Bu noktada dikkat çeken husus, ferdin kutsalla ilgili kendi tecrübelerini ve düşüncelerini, mutlak hakkındaki tasavvurlarını din olarak anlaması ve başkaları için de kendi tecrübelerini genelleştirmesidir. Din Bilimleri Uzmanı *K. Goldemmer*'e göre din, *tarihe ve ferdin kendini üyesi olarak bulduğu toplumun, grubun tecrübe ve geleneklerine bağlıdır* (Sarıkcıoğlu, 2002: 1). Bunun yanında, oldukça ilahi ve spiritüel tanımlamalar da yapılmış; din, kainat görüşü ve duygusu, tanrıya teslimiyet duygusu, duygular üst alemi anlama ve kavrama, ululuğun ve değerinin tecrübesi, özel şekildeki manevi bir faaliyet olarak değerlendirilmiştir.

Dinin kendi gözüyle dine bakış, en genel anlamıyla bu şekillerde tanımlanırken; düşünce tarihi boyunca sürekli dine karşıt bir tavır takındığı savunulsa ve bu tartışma götürür bir konu olsa da, felsefenin ona hangi açıdan baktığının bilinmesinde de oldukça büyük bir fayda vardır. Felsefe dini, *insan varlığının yaşam ve tecrübelerinin üç temel boyutuyla ilgili sorulara, belirli özellikleri olan bir tanrı kavramıyla yanıt getirmeye çalışan inanç sistemi olarak tanımlar. Doğaüstü bir tanrısal güç ya da varlıkla ilgili inançların, bu varlığa yönelik manevi eğilimlerin ve tanrıya yapılan ibadetin oluşturduğu bütündür din* (Cevizci, 1999: 240). İnsanların doğa karşısında fiziksel olarak çok zor durumda kaldıkları ve doğanın kendilerine yaptıklarına anlam vermedikleri, hastalıklarla, kazalarla, açlıkla, savaşla ve doğal felaketlerle mücadele ettikleri dönemlerde; kendi fiziksel varoluşlarını tehdit eden bu sıkıntılardan kurtulma yolları aramaları, felsefeye göre dinin ortaya çıkmasındaki birinci boyuttur. İkinci boyut, insanın bu dünyadaki amacının sadece bu zorluklarla mücadele etme üzerine kurulu olup olmadığı üzerinedir; insanın anlamdan yoksun bir yaşam sürmesinin gerekip gerekmediğini sorgular. Dinin ortaya çıkmasının üçüncü ve nihai sebebi, ahlaki ve ödev duygusu ile ilişkili olan sebeptir. Buna göre insan, dilediği her şeyi yapıp yapamayacağını, yapıp ettiklerinde başkalarını da gözetip gözetmemesi gerektiğini sorgulayacaktır. Bütün bunlar ışığında söyleyebiliriz ki, felsefe dini; insan varoluşunun kaynağı, insan doğasının ve yazgısının kaynağı, insanın değerler cetvelinin belirleyicisi ve gündelik yaşamındaki yol göstericisi olarak tanrı kavramıyla yanıtlayan inanç sistemi şeklinde tanımlamıştır. Felsefenin din üzerine düşünürken, dinin din üzerine düşünürken yaptığından farklı olarak, doğaüstüçülüğe ek olarak insani idealleri daha fazla temele aldığını görürüz. Bu bağlamda din, her şeyi

yaratılan ve kontrol eden ilahi ve aşkın bir gerçekliğe inanarak ibadet etmekten ve insanların kendilerine yönelecekleri ve davranışlarını düzenleyecekleri idealler oluşturma girişiminden meydana gelir.

Felsefenin dine bakışını da en genel anlamıyla ortaya koyduktan sonra, bu çalışma söz konusu olduğunda bizim için en gerekli bakış açısının sosyolojiye ait olduğunu söyleyip, sosyolojinin dine bakışına geçmeliyiz. Sosyoloji aynen dinin kendisi ve felsefe gibi dini, inanç olgusuna dayandırır. Ama burada söz konusu olan inanç, dini inançtır ve dini inanç, bilgi ve iman bütünlüğü çerçevesinde dini ifadelerin, yani dogmaların ¹doğru olduğuna inanmaktır. Nitekim dini inancı diğer inanç türlerinden ayıran en önemli özelliği dogmatikliğidir. *Din Sosyolojisi* adlı eserinde *Joachim Wach*, dini inancın insanın kendi üzerinde olan aşkın bir varlığa inanması ile başladığını ve ona kulluk etmede karar kıldığını belirtir; dini *kul ile tanrı arasında gerçekleşen iletişimin, kulun hayatındaki tezahürü* olarak tanımlar (Arslantürk ve Amman, 2001: 305). Psikologların, bir üst benlik olayı, ferdi cemiyete bağlayan şahsiyet yapısının, yani kültürün projeksiyon mekanizması vasıtasıyla belirlediği bir ikincil kurum olarak tanımladığı din (Arslantürk ve Amman, 2001: 306), sosyologlara göre toplumla açıklanmalıdır. Çünkü sosyoloji dinin, kutsalın cemiyet hayatındaki tecrübesi olduğunun altını çizer. İnsanın bir aşkın varlığa bağlanması sonucu buna ait inancın gerektirdiği düşünce ve uygulamaların bütünü bir inanç, ibadet ve ahlak sistemi şeklinde hayata geçirmesi, dini tam anlamıyla yaşamasıdır. Toplumu yaşayan bir organizma olarak gören ve bu organizmanın tüm parçalarının organizmanın bütünlüğü açısından hayati önem taşıdığını savunan yaklaşım olan *Fonksiyonalizmin* temsilcilerinden *Parsons'a* göre din, *kainatta insanın yeri, diğerleriyle ilişkisi, çevresi ve diğer insanlarla ilişkilere bağlı olarak arzu edilir olan ve olmayan şeyler hakkında geliştirilen ve gerçekleştirilen bir anlayıştır*. Birçok sosyolog din olgusuyla ilgilenmiş ve kendi sosyolojik sistemi çerçevesinde din tanımlamaları yapma yoluna gitmiştir. Örneğin *Taylor* dini ruhi olay olarak tanımlarken, *Weber* tabiatüstü güçlerle ilgili bir olgu olması açısından ele almıştır. *Durkheim*, kutsalın toplumda uygulanması demişken dine, *Otto* onu mantıküstü ve esrarlı kabul etmiştir. *Wach'a* göre, en üstün varlık kutsalın tecrübesi, *Radcliffe-Brown'a* göre ayinle ilgili adetler, *Davis'e* göre sosyal bütünleşme, *Berger'e* göre kutsallık yerleşmiş beceri hareket, *Bouquet'e* göre insanüstü varlıklar, *Nottingham'a* göre sosyal bağın temeli, *Bella'a* göre sembolik şekiller, *Geertz'* göre sembolik sistem, *Luckman'a* göre dünya görüşü, *Luhman'a* göre kararsızlığın azaltılması şeklinde tanımlanmıştır din. Bu farklı isimlerin din tanımlamalarına bakıldığında sosyolojik bakış açısının dine yaklaşımı kolaylıkla anlaşılabilir. Buna göre din, insanlara bir hayat tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü içinde toplayan kurum, bir değer biçme ve yaşama tarzı; yaratıcıya isteyerek bağlanma, birtakım şeyleri duyma, onlara inanma ve onlara uygun iradi faaliyette bulunma olgusu olarak tanımlanabilir (Arslantürk ve Amman, 2001: 307).

¹ En genel olarak, sıkı sıkıya, büyük bir güçle inanılan, otoriteye dayanmasından başka, olgulardan ve diğer deneysel desteklerden bağımsız olarak kabul edilen şeyler için kullanılan terim. Dini bir çerçeve içinde tanrısal bir otoriteye dayanan ve inkar etmenin sapkınlıkla eşanlamlı olduğu, değiştirilemez ve sorgulanmadan benimsenen temel inançlar, temel işlevleri tanrının kendisini insana gösterdiği ve bildirdiği vahyin anlamını kavramsal terimlerle açıklamak olan dini öğretiler; dini otorite tarafından ve en temel dini kurum tarafından desteklenen doktrinler. (Bkz. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, A. Cevzici, s. 249.)

Bizatihi dinin kendisinin, felsefenin, çok genel manada psikolojinin ve bu çalışma için en çok üzerinde durulması gereken sosyolojinin dini tanımlamaları ve dine yaklaşma tarzları konusunda verdiğimiz bu genel bilgiler çerçevesinde söyleyebiliriz ki din, insan varlığı geldiğinden beri, toplumların kendilerini idame ettirmeleri, ayakta kalabilmeleri, istikrar gösterebilmeleri konusunda önemli görevler üstlenmiş, özellikle söz konusu toplumun, oldukça kritik belirli dönemlerinde yol gösterici olmuştur. İnsanlar doğa ve toplumla ilgili olguları din sayesinde açıklama şansı elde edebilmişlerdir. İnsanların arasındaki ilişkileri düzenleme konusunda birçok dini norm ortaya koyulmuştur. Bu normların yerleşip kemikleşmesi suretiyle de birçok dini kurum oluşmuştur. Özetle din-kültür ilişkisi, toplumların genel yapısını meydana getirme konusunda önemli rol oynamıştır. Dinin oynadığı rol sadece kültürel etkileşimi belirlemekle sınırlı kalmamış, o toplumdaki hemen hemen bütün sistemli yapıların belirlenimini gerçekleştirecek kadar geniş bir yelpazeye dağılmıştır. İşte bu sistemli yapılardan biri de ekonomidir. Çalışmamızın bu bölümünün bundan sonraki kısmı, din ile ekonomi arasındaki ilişkinin insanlık ve düşünce tarihi bağlamında ele alınması üzerine olacaktır.

4. DİN İLE EKONOMİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

İnsan düşünen bir varlık olmasının yanında inanan bir varlıktır da. Düşünmenin temelinde bulunan aklın yetmediği durumlar olabilir ve burada devreye tasavvur girerek, yeni durumlara uyum sağlamayı gerçekleştirir. Tanrının merkezde olduğu bir düşünce yapısı ve davranış olgusu, diğer sosyal olay, olgu ve yapıları etkiler. Nitekim din, bir yandan bunu yaparken, bir yandan da kendisi bir sosyal olgu olarak toplumda yerini alır ve bu da onun, ekonomi gibi diğer sosyal olgularla ilişkisini gündeme getirir. İnsan aynı zamanda ekonomik bir varlıktır. Hayatını devam ettirebilmesi ve toplumda belli bir yer edinebilmesi, insanın ekonomik durumuna bağlıdır. İnsanın ve dolayısıyla toplumun refahı ve mutluluğu konusunda ekonomi ciddi bir belirleyici olmaktadır. Bütün ekonomik faaliyetler sonuçta insanlar arasındaki ilişkilerin yapılaşmasında etki etmekte ve fertler bu yapılarıyla, toplumlar da ekonomik anlamda ne derece gelişip gelişmediğine bakılarak değerlendirilmektedirler. Sosyal tabakalaşma içerisinde bireyler sosyo-kültürel yapılarını ekonomik güçleriyle destekler ve kendilerine bir hareketlilik sağlarlar. Ancak bireyin toplum içinde işgal ettiği yerin değeri sadece ekonomik değildir. Bireyin kişisel biyolojik ve psikolojik yapısı, toplumun sosyo-kültürel normlarını benimseme durumu, sosyo-kültürel kişiliği, rol benimseme ve yerine getirme gücü, olaylar ve olgular arasındaki ilişkileri keşfetme yeteneği ve tabii ki dini görüşleri onun statüsüne etkide bulunmaktadır.

Toplumlar tarihsel gelişmeleri çerçevesinde gruplandırılırken genellikle, sanayileşmeleri ve dinin etkisi altında ne kadar kalıp kalmadıklarına bakılarak değerlendirilirler. Bu bağlamda ilkel toplumlarda ekonomik kurumlar basit olmuşlar ve de çok fazla çeşitlilik göstermemişlerdir. Bu tür toplumlarda iş bölümü az gelişmişti ve özel belirli ekonomik işlevler yerine getiren ve süreklilik arz eden çok az oluşum vardır. Örneğin bir avcı kültüründe, bir ailenin veya kabilenin erkek üyeleri tarafından av yapılırdı. Bütün kişisel ihtiyaçlar ailenin kendisi tarafından üretilirdi. İlkel bir teknoloji, basit bir iş

bölümü ve dolayısıyla düşük bir verimlilik söz konusuydu. Farklı ekonomik gruplar ve kurumlar mevcut değildi.

Karmaşık kültürlerde durum tamamen değişmiştir. Bu tür toplumlar, geniş bir iş bölümü mekanizması geliştirmişlerdir. Ticaret ve teknoloji gelişmiştir; bu da aileler tarafından imal edilmesi mümkün olmayan daha büyük bir zenginlik kültürü ortaya çıkarmıştır. İş bölümü ve üretim açısından farklılaşmış grup ve kurumlar meydana gelmiştir. Kişisel girişimler, sanayi ve ticari işletmeler bu tür belirli ekonomik grupları temsil etmeye başlamıştır. *Fransız İhtilali* ve *Sanayi İnkılabı* ile geleneksel feodal toplum yapısının yıkılıp, yeni bir toplum yapısının gelişmesi; ekonominin de yeni bir yapı dahilinde değişmesini ve buna uygun kurumların ortaya çıkmasını sağlamıştır. İhtilal, milli devletlerin doğmasına; inkılap, kitlesel fabrikasyon üretime geçilmesine neden olmuştur. Bütün bu evrensel değişmeler, mülkiyet ve yönetim şekillerinin değişmesine; kapitalin belli bir sınıfın elinde toplanmasına rağmen, çalışanların hayat seviyelerinin yükselmesine, sosyal güvenlik kurumları vasıtasıyla insanların güvenliğe kavuşmasına; alt tabakanın azalmasına, üst tabakanın kartelleşmesine, orta tabakanın gelişmesine; milli devletlerin kurulup milli ekonomilerin dışa açılmasına; demokrasinin öne çıkmasına, siyasetin ve ekonominin eşitlik üzerine kurulmasına; sosyal statünün doğuştanlığa göre değil, yeteneğe göre şekillenmesine; laikleşme eğilimlerine, dinin bireysel vicdana indirgenmesine; şehirleşmenin artmasına; gelişmiş ülkelerde bölgesel arası dengesizliklerin azalmasına neden olmuştur. Bütün bunlar aslında, bizim günümüzde *küreselleşme* ve *globalleşme* adı altında ifade ettiğimiz şeylerdir. Artık farklı toplumlar ekonomik anlamda birbirlerine benzer hale gelmişlerdir. Tam da bu noktada, toplumların ekonomik anlamda tamı tamına birbirlerinin aynı olmasının önüne geçen şeyin ne olduğuna değinebilir ve hiç tereddüt etmeksizin bunun din olgusu olduğunu söyleyebiliriz. Eğer, bütün bu kaçınılmaz ve hiçbir toplumun etkiden kurtulamayacağı gelişmelere rağmen hala bütün dünyada toplumsallaşma diye bir şey gerçekleşebiliyorsa; hala toplum denen oluşum kendini idame ettirebiliyorsa; dünya vatandaşı değil de, hala bir toplumun vatandaşı isek, bunun sebebi öncelikle kültürel bütün özelliklerimiz, özede de bu özelliklerin en baskın karakterde olanı olan dini görüşlerimizdir. Ekonomik tercihlerimizde ve hem bireysel hem de toplumsal olarak ekonomik anlamdaki bütün girişimlerimizde ya da geri çekilişlerimizde dini görüşümüzün, hayatımızın manevi kısmının belki kendimiz de fark etmeyeceğimiz düzeyde, psikolojik etkisi mevcuttur. Tezimizi desteklemek için, özellikle *modernite* ve akabinde ortaya atılan *postmodernite* kavramlarının ve girişimlerinin neden başarılı olmadıklarını açıklamak yeterli olacaktır sanırım.

Aydınlanma hareketine dayalı olan "*modern*" kelimesi Latince "*modernus*" kelimesinden türetilmiştir. *Modernus* ise Latince "*modd*" dan türetilmiştir ki bu kelimenin anlamı "*hemen şimdi*" demektir. "*Modern*" kelimesi Latince "*modernus*" şekliyle ilk defa 5. yüzyılda Hıristiyan dünyasını, Romalı ve Pagan geçmişten ayırmak için kullanıldı (Kızılcılık, 1996: 8).

Terim olarak modern daha gerilere giden bir tarihe sahip olsa da, *Habermas*'ın modernite projesi olarak adlandırdığı şey 18. yüzyılda belirmiştir. Bu proje, aydınlanma düşünürlerinin nesnel bilimi, evrensel ahlak ile hukuku ve kendi ayakları üzerinde duran sanatı, kendi iç mantıkları temelinde

geliştirme konusunda gösterdikleri olağanüstü bir düşünsel çabadan ibarettir. Amaç, özgür ve yaratıcı bir biçimde çalışan çok sayıda bireyin katkıda bulunduğu bir bilgi birikimini, insanlığın özgürleşmesi ve günlük yaşamın zenginleşmesi yolunda kullanmaktır. Doğa üzerinde bilimsel hakimiyet, kaynakların kıtlığından, yoksulluktan ve doğal afetin rastgele darbelerinden kurtuluşu vaat ediyordu. Rasyonel toplumsal örgütlenme biçimlerinin ve rasyonel düşünce tarzlarının gelişmesi, efsanenin, dinin, boş inancın akılsızlığından, iktidarın keyfi kullanımından ve kendi insan doğamızın karanlık yanından kurtuluşu vaat ediyordu. Ancak bu tür proje aracılığıyla, bütün insanlığın evrensel, sonsuz ve değişmez nitelikleri ortaya çıkabilirdi (Harvey, 2003: 25)

Modernliği, büyük özgürlük anlatısı olarak gören ve vazgeçemeyen düşünürlerden *Berman* ise, modernizm için şöyle bir çerçeve sunuyor: *Modern hayatın girdabı birçok kaynaktan beslenegelmıştır. Fiziksel bilimlerde gerçekleşen, evrene ve onun içindeki yerimize dair düşüncelerimizi değiştiren, yeni insan ortamları yaratıp eskilerini yok eden, hayatın tüm temposunu hızlandıran, yeni tekeli iktidar ve sınıf mücadelesi biçimleri yaratan sanayileşme; milyonlarca insanı atalarından kalma doğal çevrelerinden koparıp dünyanın bir başka ucunda yeni hayatlara sürükleyen muazzam demografik altüst oluşlar: Hızlı ve çoğu kez sarsıntılı kentleşme; dinamik bir gelişme içinde çok farklı insanları ve toplumları birbirine bağlayan, kapsayan kitle iletişim sistemleri, bürokratik işleyiş ve yapılarıyla her an güçlerini daha da artırmak için çabalayan ve güçlenen ulus-devletler, siyasal ve ekonomik gelişmelere direnen, kendi hayatları üzerinde biraz olsun denetim sağlayabilmek için direnen insanların kitlesel toplumsal hareketleri; son olarak tüm bu insanları ve kurumları bir araya getiren ve yönlendiren, kesin dalgalanmalar içindeki dünya pazarı. 20. yüzyılda, bu girdabı doğuran ve onu sürekli bir oluş halinde yaşatan süreçler 'modernleşme' olarak adlandırılmıştır. Bu dünya-tarihsel süreçler, insanları modernleşmenin nesnesi kadar özneli yapmayı, onlara, kendilerini değiştiren dünyayı değiştirmek için güç vermeyi, onları girdaptan çıkarıp bunu kendilerine mal ettirmeyi amaçlayan şaşırtıcı çeşitlilikte görüş ve düşünceyi desteklemiştir* (Berman, 1999: 36). Bütün bu gelişmelerin yansımaları yeni ve eskisinden oldukça farklı bir ekonomik, siyasal ve toplumsal yapılanmayı beraberinde getirmiş ve bütün bu gelişmeler zamanla bütün dünyayı çeşitli ölçülerde etkilemiştir. Bu değişim ve etkileşim süreci ise genel olarak modernleşme olarak tanımlanmaktadır.

Modernleşme kavramı, modernliğe doğru yaşanan süreci niteler.² Bu süreç, Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan düşünsel, ekonomik, siyasal ve toplumsal sistemlerin, diğer gelişmekte

² Modernleşme, birçok farklı ölçütte tanımlanabilen esnek bir kavramdır. S.N.Eisenstandt modernleşmeyi "tarihsel olarak Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlere doğru bir değişme süreci" olarak tanımlar. D.Lerner, modernleşmenin temelinde "akılcı ve pozitivist bir ruhun benimsenmesinin" yattığını söyler. Bunun ardından da modernleşme konusunda Batı modelinin evrensel olarak geçerli bulunduğunu ileri sürer. Lerner'e göre, Batı'da görülen kentleşme, artan okur-yazarlılığa, artan okur-yazarlık, kitle haberleşme araçlarının daha etkili olmasına, artan kitle haberleşme araçlarının etkisi ise daha geniş ekonomik ve toplumsal katılıma yol açar. Lerner bu süreçlerin bu sıra ile bütün dünyada geçerli olduğunu belirtir. Lerner'in aksine Levy, "modern toplumlarda görülen niteliklerin, modern olmayan toplumlarda modernleşmek için gerekli ön koşullar olamayabileceğini, bir toplumun modernleşebilmesi için, modernleşmiş toplumlardaki aynı kalıpları gerçekleştirmesi gerektiği söylenemeyeceğini" belirtmektedir. (Bkz. Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 6.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, ss.232-240.) Prof. Dr. C.E. Black, modernleşmeyi, "tarih boyunca gelişmiş kurumların insan bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızla değişen işlevlere uyarlanması süreci" olarak tanımlar ve "bilimsel devrime eşlik eden bu sürecin insanın çevresini denetlemesine olanak sağladığını" belirtir. Nitekim Black'e göre modernite, teknolojik, siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmede en ileri olan ülkelerin özelliklerini belirtmek üzere kullanılırdı ve

olan toplumlara da yayıldığı bir değişim sürecidir. *Emre Kongar* modernleşmeyi, *batılı toplumsal bilimciler tarafından, bütün gelişmekte olan toplumların, batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından hareketle oluşturulmuş bir kavram* olarak tanımlar (Kongar, 1996: 232). Modernizm düşüncesi, bir aydınlanma projesi olarak sürekli ve doğrusal bir ilerleme anlayışı üzerine oturmaktadır. Bu ilerlemenin, aydınlanma felsefesine göre belli bir amacı vardır; söz konusu amaç, ideal toplum düzeni olarak ifade edilmektedir. Bu bilimsel bilginin ve insan aklının üstünlüğü ile gerçekleşecektir. *Tek Tanrı, Tek İyi, Tek Hakikat*, modernizmin temel söylemdir. Diğer taraftan *Baudelaire*, 1863'te yayınlanmış olan *Modern Hayatın Ressamı* başlıklı denemesinde şöyle diyordu: *Modernite, anlık olandır, geçip gidendir, olumsal olandır; sanatın yarısıdır; öteki yarısı ise, sonsuz olandır, değişmeyendir* (Harvey, 2003: 23). Modern olmak *Marx*'ın ifadesiyle de, *katı olan her şeyin buharlaştığı bir evrenin parçası olmaktır*. Aydınlanma düşüncesi, ilerleme fikrine kucak açıyor ve modernitenin savunduğu o tarih ve gelenekle kopuşu aktif biçimde hedefliyordu. Bu düşünce her şeyden çok, insanları zincirlerinden kurtarmak amacıyla bilginin ve toplumsal örgütlenmenin mistik ve kutsal kabuğunu kırmayı hedefleyen laik bir hareketti. *Alexander Pope*'un *insanlığın esas araştırma alanı insandır* yolundaki öğüdünü çok ciddiye alıyordu. İnsanlığın ilerlemesi adına insan yaratıcılığını, bilimsel keşifleri ve bireysel mükemmeliyeti alkışladığı ölçüde, değişim girdabını olumlu karşılıyor, gelip geçici, anlık ve parçalanmış olanı, modernleşme projesinin gerçekleştirebilmesi açısından zorunlu bir koşul olarak görüyordu. Eşitlik, özgürlük, insan zekasına olan inanç, evrensel akıl öğretileri her yandan fıskırıyordu. Fransız Devrimi'nin sancıları sürerken, *Condorcet* şöyle buyuruyordu: *İyi bir yasa herkes için iyi olmalıdır, aynen doğru bir önermenin herkes için doğru olduğu gibi*. Bu bakış inanılmaz derecede iyimserdi (Harvey, 2003: 26). Yirminci yüzyıl ölüm kampları ve ölüm mangalarıyla, militarizmi ve iki dünya savaşıyla, nükleer yok olma tehdidi ve Hiroşima-Nagazaki deneyimiyle, hiç kuşkusuz bu iyimserliği tuzla buz etmiştir. Bundan da kötüsü, aydınlanma projesinin kendi amaçladığının tersine yol açarak, insanlığın özgürleşmesi hedefini, insanlığın kurtuluşu adına evrensel bir baskı sistemine dönüştürmeye daha baştan mahkum olduğu yolunda bir kuşku doğmuştur. *Horkheimer* ve *Adorno*'nun *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı yapıtlarında ileri sürdükleri tez budur. Hitler Almanya'sı ve Stalin Rusya'sının gölgesinde yazılan bu kitapta, yazarlar aydınlanma akılcılığının ardında yatan mantığın, bir hakimiyet ve baskı mantığı olduğunu savunuyorlardı. Doğaya hakim olma arzusu, insanlara hakim olmaya açılıyordu: Bu da sonunda ancak *insanın kendi kendini hakimiyet aldığı bir karabasan durumu* ile son bulabilirdi. *Horkheimer* ve *Adorno*'nun bu çıkmazdan tek çıkış yolu olarak, gördükleri doğanın isyanıydı; bu isyan, insan doğasının, saf araççı aklın kültür ve kişilik üzerindeki baskıcı iktidarına karşı başkaldırması olarak düşünülebilirdi ancak.

---

modernleşme ülkelerin o özellikleri elde etme sürecini belirtirdi. (C.E.Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Çev. M. Fatih Gümüş, 2. Baskı, Verso Yayınları, Ankara, 1989.) Giddens "Modernliğin Sonuçları" adlı eserinde "modernliği, 17.yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder." (A. Giddens *Modernliğin Sonuçları*, Çev: E. Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s.9.)

Modernizmin bu başarısızlığı beraberinde farklı bakış açılarını ve düşüncenin farklı yönde evrilmesini getirmiştir, kaçınılmaz olarak. İşte bu farklılaşma bizleri, postmodernizmle tanıştırmıştır. Bir kavram olarak postmodern sözcüğü 19. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Postmodern sözcüğü, 1960'lı yıllara gelindiğinde özellikle ve öncelikle sanat ve mimaride yeni eğilimleri ifade edecek biçimde kullanılmıştır. Postmodernizm genel olarak modernizmin, modernizmin temel kavramlarından biri olan rasyonelliğin ve bilimsel temsil felsefesinin yadsınmasıdır. Batı akılcılığına ve aydınlanma felsefesine dayanan bilgi ya da bilgilenme sistemini eleştirme hatta bundan daha ileri olarak ona meydan okuma olduğu söylenebilir. Aydınlanma felsefesinden kaynaklanan sosyoloji anlayışı, akılcılık ve iyimserlikle gönüllüğün, yani insanın tarihin ilerleyiş akışını bilincine dayandırarak hızlandırabileceği inancının sentezi üzerine oturmaktadır. Buna karşın kendini postmodern sayanlar, genel olarak iyiye ulaşma ile akılcılık yolu ile ileriye gitmenin olanaksızlığının altını çizmektedirler. Modern toplumlarda ortaya çıkan yabancılaşma, anomi, sapkınlık, monotonluk, tek-boyutlu insan tipi, tatminsizlik, hazcılık, toplumların kitleleşmesi, insanlığa kurtuluş vadeden (*Marxizm* gibi) büyük anlatıların zayıflaması gibi diğer gelişmeler modern toplumun ve modernliğin önemli bir dönüşüm eşiğinde olduğunu yani postmodernizme doğru bir gelişim içerdiğini ifade etmektedir. Modernizmin evrensel ilkelerinin ve siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel yapılanmalarının sanıldığı gibi insanlığı kurtuluşa, refaha götürebilecek bir anlayış olmadığı, tamamen gelişmiş ülkeler lehine kurulmuş bir düzen olduğu kabul edilmeye başlanmasından ve söz gelimi demokrasi ve insan hakları anlayışlarının taşıdıkları çifte standartların ortaya çıkması, insan-merkezli Batı düşüncesinin tüm versiyonlarının sorgulanmalarını kolaylaştırmaktadır (Şaylan, 2002: 28-34). Dolayısıyla postmodernizm, modernizme ve modernizmin temel dayanağı olan aydınlanmaya karşı bir başkaldırıdır, bu başkaldırıcı özgün kılan şey ise eleştirilerin, daha öncekilere göre daha radikal olması ve daha geniş taraftar kitlesine ulaşabilmesidir.

Modernizm de, çökmesiyle arkasından zorunlu olarak gelen postmodernizm de insanlığın ve dolayısıyla düşüncenin birtakım büyük, kitlesel ve evrensel olayların neden olduğu değişimlerden ekonominin fazlasıyla nasiplenmesi sonucu ortaya çıkan oluşumlar olmuşlardır. Ekonomik değişim ve gelişimler, insanın nezdinde yeterli sayılmış ve bu farklılaşma toplumları topyekün geliştirir zannedilmiştir. Ancak insanın bütünsel bir varlık olarak bir varoluş geliştirdiği ve doğasında bu varoluşa göre yaşama isteği barındırdığı göz ardı edilmiştir. Fakat doğası gereği insan, be kadar yapay ve kurgulanmış bir düzenin parçası olamamıştır ve kendi iç dinamiklerini bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. İnsanın kendi iç dinamiklerinden en önemlisi değer yargıları ve manevi boyutudur. Dinin insanı etkileme kuvveti ve alanı, bu ikisinin insan üzerinde çok büyük bir söz sahibi olmasına bağlı olarak bu denli geniştir. Hatta söylenmelidir ki, Müslüman düşünürlere göre, ilmin tek kaynağı, tek olan Allah'tır. Fizikçi, kimyacı, biyolog, psikolog, sosyolog ve filozofun yaptığı iş, Allah'ın varlığa getirdiği kanunları araştırmaktır. Bu düşünceye göre, İslam dini gerçek dindir ve kendisine yapılan itirazlara ilmen cevap verebilen tek dindir. Bu bağlamda *Bayraktar Bayraktar*'nın 29 Mayıs 1998 tarihli Sabah Gazetesi'nde *Din* başlığı altında yazdığı yazısında, Kur'an'a dayanarak din kavramına getirdiği yorum kaydadeğerdir. *Bir hissin tesiri altında kalmakla, insanın psikolojik yapısıyla; borçlanmak anlamıyla, ekonomik hayatla; iman etmek*

manasıyla Allah; yağın yağmur anlamıyla da tabiat kanunlarıyla ilgili olan din, adet ve durum manasıyla da toplumsal hayatı ilgilendirmektedir. Psikoloji, ekonomi, sosyoloji ve ilahiyatı ilgilendiren manalarıyla din, insan tabiatında kök salan ve oradan kaynaklanan bir yapıya sahiptir. Buna yaratılış kanunu da diyebiliriz. Bu anlamıyla din, Rum Suresi'nin otuzuncu ayetinde yer almaktadır. 'O halde yüzünü, Allah'ı bir tanıyarak dine, Allah'ın insanları üzerine yaratmış olduğu tabiat kanununa çevir. Allah'ın yaratılışında değişme bulunmaz. Dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.' Tabiat kanunu, yani *fitrat*, (yani bizim yukarıdaki ifademizle insanın doğası), *bütün insanların müşterek özelliklerinin adıdır ve Allah'ın canlı cansız yaratıklarının işleyiş kanunudur* (Arslantürk ve Amman, 2001: 309).

Yukarıda Bayraklı sayesinde bahsetme fırsatı bulduğumuz İslam dini, diğer birçok dine göre bilimsel çalışmaların daha fazla yanında olmuş ve hatta bu konuda kendini geliştirme lüksünü bile yerine getirmiştir. Bu konuda İslam dininin yaptıklarını belirgin bir biçimde üzerinden inceleyebildiğimiz bilim de ekonomi olmuştur. *Bilimsel Araştırma Metodolojisi* adlı eserinin *Bilim ve Değerler* isimli ikinci bölümünü (Türkdoğan, 2003: 37-53) tamamen bu konuya ayıran *Orhan Türkdoğan*'ın görüşleri dikkat çekicidir. Türkdoğan'ın, eserinde böyle bir bölüme yer vermesinin sebebi, sosyal bilimlerde değer yargılarının bilimsel çalışmadan soyutlanmasının çok güç olması ve bu bağlamda bilimle değerler arasındaki ilişkinin sağlıklı bir tahlilinin yapılmasının bu bilimlerin metodolojisi açısından yararlı olacağına dair görüşüdür. Buna göre önce değer ne olduğunu bilmeliyiz. Değer, istenilen, arzulanan bir şeydir. Toplumdan kazanılır ve kültürel unsurları yansıtır. Buna karşılık bilim olgularla, dışarıda gerçekliği olan nesnelere uğraşır. Bilim deneyemediği ve gözleyemediği hiçbir şeyi konu edinmez; bununla beraber değerler gözlemlenemez. Çünkü değerler, tercihler, tutumlar ve yaşantılar, davranışlara kolayca yansımadağı için açık ve seçik olarak bilinmezler. Hiçbir insanın fiziki ve sosyal çevresi, fizyolojik yapısı, istekleri, amaçları ve geçmiş yaşantıları, aynı değildir ve bilimin başlıca özelliklerinden genellemeye tabi tutulmaya uygun değildir. Tam bu noktada *Françis Bacon*'un *mağara idolu* (Türkdoğan, 2003: 38) neden bahseden Türkdoğan, buradan hareketle sosyal araştırmacının, araştırmasını yaparken değer yargılarından soyutlanmasının çok zor olduğunu altını çizmiştir. Bu yüzden de bilimin mecburi olarak değerlerle ilişki kurması gerektiğini söyleyebiliriz. Bilim değer ilişkisini yorumlarken, o bilimsel çalışmanın yapıldığı toplumu ve o toplumun kültürel yapısını iyi tahlil edebilmek ve o bilimsel bilgiyi buna göre değerlendirmeye tabi tutabilmek, büyük önem arz eder. Elbette bilimle ilişkili olarak değerlendirilmesi gereken değer yargılarından en önemlisi din tarafından yüklenenlerdir. Örneğin, *İsidor Thorner* ve *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eseriyle *Max Weber*, özellikle rönesansla başlayan bilimsel gelişmeleri, Protestan ahlakına bağlamıştır. Robert Metron, püritanizmin bilime katkılarından bahsetmiştir.

Henüz dünyevi (seküler) bir bilimin ortaya konmaya başlanmadığı dönemlerde bilim, dinsel ve kültürel öğelerin etkisi altında ilerlemiştir. *John Nefe* göre ahlaki, manevi ve estetik öğeler, rönesansla başlayan gelişmelerin temelinde yatan öğeler olmuştur. Bütün bunların akabinde, bilim laikleşmeye başlamış ve bilimcilik anlayışı öne çıkmıştır. En üstün değer haline gelen bilim, tapılacak bir sistem, bir

din olarak kabul görmüştür. Örneğin *Einstein*, bir ruh, bir Tanrı veya başka bir kişiye karşı değil; fakat varlıkta kendisini gösteren akla uygunluk karşısında derin bir saygıyla sarsıldığını belirtmiştir. (Türkdoğan, 2003: 42) Bilimin bu şekilde algılandığı dönemin kaçınılmaz sonuçlarından birisi de, *Comte* tarafından kurulan pozitivistlerin, rüştünü iyice ispat etmesi ve buna bağlı olarak *mantıkçı (yeni) pozitivistizm* akımının ortaya çıkmasıdır. Bu akım, bilimi o derece yüceltecek ve öylesine bir üstünlük sağlayacaktır ki bilime, felsefeyi bile, bilime hizmet eden bir etkinlik olarak görmekten öteye geçilemeyeceğini savunacaktır. Bilim deneye dayanırken, akıl ve felsefe onun birer aracı olmaktan ibarettir. Bilimler içerisinde ayrıma gitmeyi de hoş görmeyen bir tutum içine giren, böylece sosyal bilimleri zora sokan bu akım, bütün bilimlerin tek bir yöntem altında toplanması gerektiğini, bu yöntemin de fizikalizm olacağını savunmuştur. Bu durum da değerlerin ve inançların kendilerini ifade etmelerini önemli ölçüde tehlikeye sokmuştur.

Mantıkçı pozitivistler bütün bu aşırı görüşlerinden dolayı eleştiri almışlardır. Eleştirenlerin Başında *Popper* ve *Ayer* gelir. Üstelik *Ayer* Viyana çevresinden, yani kendi içlerinden gelen bir isimdir ve mantıkçı pozitivistlerin en önemli kusurunun, hemen hemen tamamının yanlış olması olduğunu söylemiştir. (Türkdoğan, 2003: 44) Öte yandan, bilimin tek geçerli bilgi edinme yolu sayılamayacağı görüşünü savunan, *J. Needham* gibi anti bilimci isimler de olmuştur. Anti bilimciler, bilimin yanında, din, estetik, felsefe, tarih, sezgi ve sevginin de olması gerektiğini, ilerlemenin bu faktörlerin hepsinin bir arada bulunmasına bağlı olduğunu savunmuşlardır.

Din ve bilim ilişkisinde, Hıristiyanlık ile İslamiyet arasında büyük bir fark vardır ve bilimsel gelişmelerin batıda bu kadar çalkalanmalarına maruz kalmasının sebebi, bu farktır. Hıristiyanlık bilim ile sürekli kavga halinde olmuş, aralarına keskin çizgiler koyma çabasından asla vazgeçememiştir. Oysa İslamiyet, bilime sırtını hiç çevirmemiş, hatta tam tersine ona daima tam destek vermiştir.

Bilimsel gelişmeler ve bunların değerlerle ilişkilerini, çeşitli düşünürlerin çalışmaları ışığında detaylı bir şekilde açıklayan Türkdoğan, daha sonra modern bilimin hızlı gelişiminin sebep olduğu bir diğer şeyi açıklamaya girişmiştir. Buna göre, nedensellik ilkesinin yerini olasılık ilkesi almıştır. Bilimsel yasaların her biri, çeşitli değişkenler, değişkenlerin sabit kalmayacağı, değişkenler arasında çeşitli ilişkilerin olabileceği, ortamın farklılığı ve her zaman bir hata payı bırakılması gerektiği, farklı bir durumun olasılık dahilinde olduğu göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Popper, Ayer, anti bilimciler, Hıristiyanlığın bakış açısı ve olasılığın nedenselliğin yerini alması gibi saydığımız bu etkenler, bilimciliğin tahtının sallanmasına neden olmuştur. Böylelikle, en başta Weber ve Merton'un göstermeye çalıştığı gibi, bilimin gerisinde aslında değerler sisteminin olduğu fikrine geri dönmeye başlanmıştır. Değişmeyen özden, değişimin aldattıcılığından ve dolayısıyla *Parmenides* ve *Pythagoras* ile başlayıp *Platon* ile son noktasına ulaşılan anlayıştan bahsedilmiştir. Bu arada ortaya çıkan *Darwin*, tekrar bilimcilik anlayışını canlandırmış, değişmeyi ön plana çıkarmış, böylelikle liberalizm ve kapitalizm gibi bireyci ve yaşam kavgasını temele alan siyasi görüşlerin, birer değerler sistemi

olarak bilime nasıl etkide bulunduğunun en güzel kanıtı olmuştur. Bu etkinin rahatlıkla gözlenebileceği bir başka isim, iktisatçı *Adam Smith*'tir.

Din ve bilim ilişkisinde bilimin din karşısında yüceltmeye çalışılması, nasıl ki aynı ilişkide dinin yüceltmeye çalışılmasında dinin bir suçu yoktu ise, bilimin bir suçu olduğu anlamına gelmemektedir. Bütün bunlar bu sistemlerde söz sahibi olan insanların, kendi çıkarları doğrultusunda aslında ait oldukları sistemleri kullanmalarından kaynaklanmış, din ve bilim gerçek işlevlerinden saptırılarak çatışır vaziyetteymiş gibi gösterilmişlerdir. Özellikle seküler bilim anlayışının geliştirilmeye çalışılması dinle bilimin arasının fazlasıyla açılmasına sebep olmuştur. Bu çabanın karşısında olan bir din gözümüze çarpmaktadır. İslamiyet, bilimin sekülerleşmesine karşı çıkarak, kendine özgü bir bilimsel düşünce sistemi olduğunu savunmuştur ve bilginin İslamileştirilmesi tezi bu şekilde ortaya atılmıştır. Bu tez batı dünyasının bilimi karşısında İslam dünyasının yapması gerekenlerden yola çıkarak desteklenmiştir. Buna göre, Müslüman bilim adamlarının bilimin bütün disiplinlerine tam anlamıyla hakim olmaları, öğrenilen bu disiplinlerin gerekiyorsa İslami kültürün gereklerine uygun bir şekilde değiştirilmeleri, yorumlanmaları ihtiyaç duyulmayanların tamamen bırakılmaları, İslami ideallere hizmet edebileceği biçimde bilim adına yeni bir metot belirlenmelidir.

Din ve ekonomi çerçevesinde değinilmeden geçilmemesi gereken isimlerden bir de Marx'tır. *Karl Heinrich Marx* 19. yüzyılda yaşamış filozof, ekonomist ve devrimcidir. En temel anlamda komünizmin kuramsal kurucusu ve marksizmin isim babasıdır. Sosyolojik anlamda Marx, çatışma kuramının kurucusu olarak kabul edilir. Çatışma kuramının temelinde üç tane kabul vardır. İlk kabule göre, her insan toplum tarafından belirlenmese de, diğer herkesin sahip olduğu gibi bazı çıkarlara bağlı yaşar. İkinci kabul, çatışmanın kaynağı olarak az bulunan ve eşit dağıtılmamış olan güce ağırlık verildiğidir. Üçüncü kabul ise, değerlerin bütün toplumların hedeflerini belirleyen araçlardan çok farklı toplulukların amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları silahlar olduğuna dairdir. Çatışma kuramcılarının bazıları çatışmanın bir gün kalkacağını, bazıları da asla yok olmayacağını savunmuşlardır. Sosyolojide çatışma kuramı *Marx* tarafından yaratılmıştır ve *Marxizm* ile çatışma kuramı bazen aynı anlamda kullanılmıştır. Çatışma kuramının temel öğeleri Marx'ın eserinde açık olarak mevcuttur. Ona göre insanlar çıkarlarına göre hareket etmelidirler; aksi takdirde başkalarının çıkarlarına hizmet etmiş olurlar ve kendi çıkarları konusunda da aldatılırlar. Nitekim tarihsel ve çağdaş toplumlar farklı çıkarların belirleyici olduğu toplumlar olmuşlardır. Fikirler ve fikirlerin sahipleri arasındaki bağlantı da benzer bir yapı gösterir ki, bir çağda hakim olan fikirler, o çağın hakim sınıfının fikirleri olmuştur ve olacaktır.

Weber'e göre de, insanlar büyük ölçüde çıkarları çerçevesinde hareket ederler ancak toplumların müstakil olarak, göz önünde bulundurulması gereken hedefleri ve değerleri de vardır. Ona göre *karizmatik*, *geleneksel* ve *rasyonel* egemenlik olmak üzere üç ideal egemenlik tipi mevcuttur. Karizmatik egemenlik tipinde yönetilenler, bir kişiye onun üstün niteliklerinden dolayı itaat ederler. Geleneksel egemenlik tipindeki egemenlik kişiseldir; ancak geçmişten intikal ettiği için sürer. Kişinin krallık niteliklerini taşıyorsa da soyundan dolayı ona itaat edilir. Rasyonel egemenlik tipinde ise, egemenlik resmi kurallara dayalı bir nitelik gösterir. Marx, insan ve toplumlar için tek belirleyici ve

önemli etkenin ekonomi olduğunun altını çizerken; Weber din, eğitim ve siyasete de aynı misyonu yüklemiştir.

Pareto, Mosca, Michels ve Veblen de çatışma kuramına katkıda bulunurlar arasındadır. Bu isimlere göre, yöneticilik makamına sayılı insanlar oturabileceklerdir ve bu insanlar oturdukları makamlardan dolayı, yönettikleriyle çatışma durumu yaşayacaklardır. Ayrıca, elit kesimin belli bir ortak kültürü vardır ve bu kesim çıkarlarını korumak adına kendi özel örgütlenmelerini oluşturmuşlardır.

Marx toplumu yatay olarak düşman bloklara bölmüştü. İlk büyük sosyologlardan olan ve insan davranışının örneklerini belirlemeye çalışan *Simmel*e göre ise, bir bakımdan bir arada olanlar bir başka bakımdan birbirlerine karşıdır ve birbirleri ile kesişen birçok çatışma ile bütünleşmiş bir toplum söz konusudur.

Marx'a göre toplumsal örgütlenme üç yönlüdür. Birincisi, insanların hayatlarını idame ettirmek için ihtiyaç duydukları birtakım üretim yöntemleridir. İkincisi bu üretim yöntemleri dolayısıyla ortaya çıkan mülkiyet ve üretim ilişkileridir. Üçüncüsü, önceki ikisiyle ilişkili olarak, hukuksal ve siyasal üst yapılar ve fikirlerdir. Maddi hayatın üretim şekli genel olarak toplumsal, siyasal ve zihinsel yaşam sürecini belirler.

Marx ve *Engels*'in bildirdikleri *Komünist Manifesto*, bugün meşhur olan bir bildiri ile başlar. "*Bugüne kadar olagelmış bütün toplumların tarihi sınıf çatışmaları tarihidir.*" Buna göre; ekonomik olarak aynı sınıfa dahil insanlar bir arada hareket etme eğilimindedirler, toplumda bulunan en önemli gruplar ekonomik sınıflardır ve bunların tarihi insan toplumunun tarihidir, bu sınıflar birbirine düşmandırlar ve çatışmalarının sonucunda toplumun nasıl geliştiği ortaya çıkar. Bu da demektir ki, sınıf kuramı yalnızca toplumsal yapı kuramını değil, değişim kuramını da beraberinde getirmiştir. Mülksel sınıf ise, mülke sahibiyet bakımından belirlenen sınıftır; bu bağlamda insanlar mülke sahip olmama veya aynı tip mülklere sahip olma açısından ayrılırlar. Çıkarlar sınıfsal niteliğe göre değişirler. Bir sınıf için ekonomik çıkar teşkil eden bir durum diğeri için etmeyebilir.

Marx'a göre, bir mal, onu üretenlerin verdiği emek ölçüsünde değerlidir. Üretime katılan işçi emeğinin karşılığını almalıdır. Eğer tersi bir durum söz konusuysa bunun adı emeğin sömürülmesidir. Sınıf bilinci, sınıfı oluşturanların haklarının bilincine varmalarıyla ilişkilidir. O sınıfın devri bu bilincin sağlanması açısından sorun teşkil edebilir. Bu yüzden sınıfsal toplumlar, sömürünün ve yabancılaşmanın hüküm sürdüğü toplumlar olarak ortaya çıkarlar. Sınıfsallığın beraberinde getirdiği işbölümü, özel mülkiyet kurumu ve ticari ilişkilerin bütün nakit para bağlantıları yüzünden insanlar kendilerine ve diğer insanlara yabancılaşmışlardır. İnsan doğanın bir parçası olan bir varlık olmaktan çıkmış, icra ettiği işin yapıcısı olmaktan öteye geçememiştir. Mülkiyet ve sınıf farklılıkları ortadan kaldırılabirirse, bu ciddi sorun çözüme kavuşacaktır. (Wallace ve Wolf, 2004: 79-177)

Marx'ın yaşadığı yüzyılı düşünürsek olursak 19. yüzyıl düşünürlerindedir. 19. yüzyıl tarihsel bakımdan siyasal ideolojilerin öne çıktığı bir dönemdir. Sosyalist düşünce ve onun felsefi kökleri bu dönemde belirginlik kazanmıştır. Marksizm ideolojik alanda, sınıflar savaşımı teorisini ortaya atan ve bu savaşımın zorunlu sonucu olarak proletarya diktatörlüğüne ve toplumsal eşitlik ve özgürlük dünyası

komünizme varılacağını öngören bir öğretilerdir. Marksizmin ideolojik açılımına baktığımızda marksizmle bütünleşmiş gibi görünen iki ideoloji dikkatimizi çekmektedir; *sosyalizm* ve *komünizm*. Sosyalizm veya toplumculuk, en genel anlamıyla iktidar ve üretim araçlarının halk tarafından kontrol edildiği bir toplum fikrine dayanan bir düşünce sistemidir. Bununla birlikte sosyalizmin fiili anlamı uygulamada zaman içinde değişmiştir. Siyasi bir terim olması nedeniyle, sınıfsız bir toplumun oluşturulması amacıyla devrim ya da toplumsal evrimle örgütlü bir emekçi sınıfı kurulmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Sosyalizm, köklerini sanayileşme dönemindeki aydınlanma düşüncesinde dile getirilen siyasi ve sosyal eşitlik isteğinden almıştır. Modern demokrasilerde de sosyal reformlar üzerinde yoğunlaşmaya başlanmıştır. Marksist teoride ise sosyalizm, kapitalizmin yerini alacak ve daha sonra sosyalist yapı kendiliğinden söneceğinden komünizme dönüşecek bir topluma işaret eder. Ekonomik bir sistem olarak sosyalizm, ekonominin küçük bir aristokrat zenginler sınıfı ya da kapitalist bir sınıf yerine geniş kitlelerin yararına işletilmesi gerektiğini savunan yönetim biçimidir. Sosyalistler arasında, sosyalist ekonomide özel mülkiyete ait büyük şirketlerin olamayacağı konusunda genel bir fikir birliği vardır. Örneğin Çin Komünist Partisi, yaptığı ekonomik reformla özel mülkiyete ait büyük şirketlerin pazar ekonomisindeki rekabetlerini desteklemiştir. Çin'in kapitalist ekonominin özüne kendini böyle adapte ettiği halde iktidardaki partinin hala sosyalist olduğunu iddia etmesi hem Çin'de hem de diğer ülkelerde tartışma konusu olmuştur. Eski Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun ekonomisi ise hem sosyalistler hem de sosyalist olmayanlar tarafından sosyalist olarak nitelenir. Üretim araçları neredeyse tamamen devlete aittir ve ekonomi ülke çapındaki Komünist Parti tarafından merkezi olarak idare edilir. Bununla birlikte pek çok sosyalist buna karşı çıkar çünkü bu ülkelerdeki insanların devlet yönetiminde etkisi olmadığı için ekonomi üzerinde de kontrolü yoktur. Bu yüzden ekonomi *yozlaşmış işçi devleti* denilen zümre tarafından kontrol edilmektedir ve Sovyetler Birliği ile ona destek veren devletler sınıfları ortadan kaldırmayı düşünürken ekonomiyi kendi çıkarlarına göre yönlendiren yeni bir yönetici sınıfı ortaya çıkarmışlardır. Komünizm ise, genel tanımıyla sosyal örgütlenme üzerine bir kurumsal sistem ve üretim araçlarının ortak mülkiyetine dayalı politik bir harekettir. Komünizmin temelinde sınıfsız ortak mülkiyete dayalı bir toplumun kurulması isteği yatar. Sınıfsız toplumlarda en genel anlamıyla bireylerin eşit olması karşıt görüşlüler için ütopyadır ve zorla yaşanmaya çalışılırsa kaosa yol açacağına inanılır. Komünistler kapitalizmle herhangi bir uzlaşma gerçekleşebileceğini kabul etmezler. Zenginliğin özel birikimine izin veren herhangi bir ekonomik sistemin özünde adaletsiz olduğuna ve kapitalistlere (kendi sermayesi olan ve kontrol edenlere) eşitsiz gelişim ortamı sağladığını düşünürler.

Ekonominin tarihsel gelişimi çerçevesinde bu derece büyük rol oynamış ve ekonomiyi bu derece radikal bir çizgiye çekmiş olan sosyalizm ve komünizmin temelinde aslında Marx'ın tarih anlayışı yatmaktadır. Marx'ın tarihsel materyalizm kuramı toplumun maddi koşullara göre belirlendiğini iddia eder. Burada üretim ilişkileri ve ekonomi sistemi önemlidir. Marx ve bütün sistemini beraber şekillendirdiği arkadaşı *Engels* batı toplumlarının gelişmesini ve geleceğini beş aşamada tanımlamıştır. Birincisi avcı ve toplayıcı dönemde, ortak mülkiyete ve ilkel demokrasiye dayanan aşiretler ve kabilelerin hüküm sürdüğü ilkel *komünizm*; ikincisi kabileden şehir devletine geçildiği, köleliğin, özel mülkiyetin ve aristokrasinin

doğduğu, tarımın yaygın olduğu dönemi kapsayan *kölelik*; üçüncüsü kralın da dahil olduğu aristokrasinin yönetici sınıf haline geldiği, dinin önemli bir yer tuttuğu dönem olan *feodalizm*; dördüncüsü burjuva sınıfının yönetici, proletaryanın da ezilen sınıf olduğu, parlamenter demokrasinin yaygın politik sistem, piyasa ekonomisinin işlediği ve üretim araçlarına ağırlıklı özel mülkiyetin hakim olduğu *kapitalizm* ve sonuncusu işçilerin devrim yaparak kapitalistleri kovdukları ve devletsiz, sınıfsız, mülkiyetsiz bir toplum yarattıkları son dönem olan *komünizmdir*.

Dikkat edilecek olursa bu tarih anlayışında belirli olan unsurun din olduğu görülecektir. Marx, bu dönemsel ayrışmayı dinin toplumlar üzerinde ne derece baskın olduğuna göre yapmış; dinin fazlasıyla baskın olduğu dönemlerin ekonomik anlamda tatmin edici bir gelişmeye imza atılmayan dönemler olduğunu göstermeye çalışmıştır. Felsefi ve ideolojik görüşleri çerçevesinde de oldukça büyük bir din karşıtı olan Marx, dini *en büyük afyon* olarak tanımlamasıyla, aslında dini insanlık ve düşünce tarihinin gelişmesinin önündeki en büyük engel olarak kabul ettiğini ifade etmeye çalışmıştır. Marx'a göre, ekonomik anlamda ilerlemenin ve sınıfsız bir topluma ulaşmanın birincil şartı dinin dayatmalarından kurtulmak olacaktı ve kendisi ve takipçileri bu düşünceye öylesine bağlıydılar ki; dünya tarihinin öngördükleri bu basamakların birine bile uğramadan ilerlemeyeceğine sonuna kadar inanmışlardı. Ancak maalesef Marx'ın öngörülerini gerçekleştirmedi, çünkü bu konudaki en büyük belirleyici olan din, hiçbir zaman etki gücünü tam anlamıyla kaybetmedi. Hatta Marx'ın bile öngörmediği bir şekilde, ekonomik değişimlerden geri kalmayacak biçimde kendisini değiştirmeyi ve geliştirmeyi öğrenebildi. Keza din sosyolojisinin hala yaşayan en büyük isimlerinden *Peter L. Berger*'in *kutsal şemsiye* olarak nitelediği din, insanların hayatlarında her zaman bir belirleyiciliğe ve bir şemsiyeymişçesine kapsayıcılığa, koruyuculuğa, rehberliğe sahip olacaktır. Berger, din ile çağdaşlık ve dünyevileşme arasındaki ilişkiyi sorgulamıştır. Bu ilişkiyi sorgularken de Protestanlığı model olarak almıştır. Çünkü protestanlık garip bir şekilde, hem dünyevileşmeyi doğuran bir sebeplerden biri olmuştur hem de onunla mücadele etmiştir. Dünyevileşmenin kökenleriyle ilgili çok farklı teoriler ortaya çıkmıştır. Dini açıdan kutsal kitabın sunduğu tanrı anlayışı dikkat çekerken, felsefi açıdan bilimsel akılcılığın öne çıktığı görülür. Sosyoloji sanayileşme, şehirleşme ve toplumsal çevrenin çoğulculuğu gibi bir dizi etken üzerinde dururken, antropoloji kültürel, psikoloji zihinsel ve bilişsel bir dünyevileşmeyi vurgular. Berger bütün bu etkenlerin hep artarak ve çeşitlenerek gelişmesinde rağmen bir yerde durmadığına dikkat çekmiştir. (Berger, 2005: 26). Evrimci ve ilerlemeci dünya görüşü nedeniyle modern gelişmeler hep en iyi olarak kabul edilmiş ve geleneksel dini tasdikler bile modernliğin dünya görüşü ile uyumlu hale getirilmek amacıyla tercüme edilmiştir. Bunun sonucunda da dini literatür büyük ölçüde boş kalmış ve bu boşluğu hurafeler ve astrolojik alt kültür doldurmaya çalışmıştır. Berger sanayi devrimi ve Fransız Devrimi gibi büyük sosyal değişimler karşısında, devrimlerin bireyler ve toplumlar üzerindeki gayri insani etkilerinden yakınan romantik bir tavır takınmıştır. Bunun yanında muhafazakarlar, toplumun bireylerin sözleşmeleri sonucu oluşan yapay bir birlik olmadığını, bireyin toplum, toplumun da tanrı tarafından biçimlendirildiğini savunmuşlardır. Onlara göre toplum, din, gelenek, otorite ve birey arasında organik bir ilişki vardır. Buradan hareketle *dinin sosyal hayattan, yani kültürden, ekonomiden,*

siyasetten, eğitimden kovulması anlamına gelen dünyevileşmenin imkansız öne sürenlere karşın Berger, dünyevileşme sürecinin zorunlu olarak evrensel ya da kaçınılmaz bir süreç olmasa da, toplumun belli alanlarında dinin çökebileceği ya da kaybolabileceği kanaatinde olmuştur. Berger, dünyevileşmeyi din açısından tehlikeli görmüştür (Berger, 2005: 27).

Berger gibi birçok din sosyoloğu dinin gündelik hayatta ve tabii ki bu hayatın en önemli boyutu olan ekonomide nasıl etkili olabildiği üzerine düşünce üretmiştir. Bunlardan biri de 1927'de Almanya'da doğan *Niklas Luhmann* olmuştur. Din anlayışını *Genel Sistem Teorisi* çerçevesinde ortaya koymuş ve yirminci yüzyıl Alman kuramcı ve sosyologlarının önde gelenlerinden olmuştur. Luhmann'a göre bir sistem birtakım unsur ve nesnelere içerir. Bu unsur ve nesnelere bazı sıfatlara sahiptir ve birbirleriyle karşılıklı etkileşim içindedirler. Her sistemin dışında bir *çevre* vardır ve diğer sistemler bu çevrede bulunmaktadır. Tüm evren bu sistemlerin toplamından oluşmaktadır. Buna göre toplumun incelenmesinde esas olan sosyal farklılıklar değil, ekonomi, hukuk, siyaset gibi toplumsal diğer sistemlerdir. Bunlar *işlev sistemleridir*. Bu sistemler özerktir, kurallarını ve unsurlarını kendileri belirlemiştir. Bunun adı da *kendi kendini düzenlemedir*. Çevreler sistemlere göre belirlenirler. Dolayısıyla sistemlerin çevrelerinin kesişmesi olanaklı olabilir. Çevrenin imkanları sistemin yine çevreden seçtikleri dahilindedir. Anlam burada devreye girer ve karmaşıklığın giderilmesini sağlar. Böylece sistem çevresiyle, çevre de kendisiyle ilişkide bulunur. Luhmann'a göre en kapsamlı sosyal sistem olan toplum, birbirleri aracılığıyla ulaşılabilen tüm iletişimsel davranışların geniş bir sosyal sistemidir. İnsanların görüş birliğine varmaları ve amaçlarında ortak olmaları sonucu toplum oluşur. Toplum insanlardan, onların sosyal rollerinden, ilişkilerinden ibaret değildir; bilakis insanlar toplumun dışarıda olan çevresindedirler. Bununla beraber, her toplum evrim geçirir. Bu evrimin aşamaları vardır: *benzer alt sistemlerin ayrışması, merkezde ve çevrede ayrışma, tabakalardaki hiyerarşik ayrılaşma, çeşitli fonksiyonel alt sistemlerdeki ayrılaşma*. İşte toplum bütün bu iletişimlerini içerir, yeniden üretir ve gelecekteki iletişim için düzenler. Toplum için belirleyici olan veya toplumun açıklanmasını sağlayan o toplumun insanları değildir. İnsanlar toplum oluştuktan sonra onun içinde eriyip gitmişlerdir. Artık öncelikli olan, toplumun siyaset, sağlık, eğitim, ekonomi, hukuk gibi alt sistemlerinin incelenmesidir.

Luhmann, dini toplumun bir alt sistemi olarak kabul etmez; ona göre din genel toplumsal sistem alanına aittir. Din kültürel bütünleşmeyle belirlenmektedir. Problem edinilecek konu, genel sistemin bütünleşmesini tehlikeye düşürmeden dini sistem sayesinde bireyin bağımsızlığının ne derece gerçekleştirilebileceğidir. Kendinden önce özellikle *Parsons*'ün teorisiyle dinin aşkınlığını kaybetmesinin önüne geçmeye çalışan Luhmann, dinin eski yüce değerini ona geri edindirmeye çalışmıştır. Ona göre, dünyanın belirsizlik ve belirlenemezliğini belli bir tarzda belirlilik ve hatta belirlenebilirliğe yönelten nihai temel indirgemelerin hazırlanması işlevini gören özel ve geniş bir sistemdir. Böylece toplumun, karşılıklı dayanışma çerçevesinde korunması ve idamesi mümkün olacaktır. Din geniş ölçüde, diğer sistemlerle fonksiyonel eşdeğerde olan bir sosyal sistemdir. Kuramcılar dini sosyal bir sistem olarak kabul ederler

ve onu basit bir şekilde batıl inançlar bütününe veya ritüeller toplamına indirgerler. Böyle yapmak, kendi başına bir anlam sistemi olan dinin varlığını inkar etmek olur.

Kabul etmek gerekir ki modern dönemde din çok hızlı bir şekilde fonksiyon kaybına uğradı. Bu kayıp kendisini çoğu toplumsal düzeyde dinsel organizasyon ve kuramların kenara çekilmesiyle gösterdi. Diğer yandan salt niceliksel olarak varlığın ve dünyanın karmaşıklığının genişlemesi ve artmasına paralel bir şekilde dinin yorum imkânları ve yorum talepleri aynı ölçüde genişlememektedir. Dinin açık fonksiyonlarının bu şekilde gerilemesi onun gizli fonksiyonlarının da az çok böyle kenara çekilebileceğinin işaretlerini verir. Luhmann'a göre toplumsal evrimin bulunduğu toplumlarda bir ayrışma söz konusudur. Dolayısıyla din de artık bundan böyle diğer kısmi sistemler arasında bir kısmi sistemdir ve bu çerçevede, öne çıkan *yansıtma*, *fonksiyon* ve *icra* boyutları sayesinde sistem içi yapıya yönelir.

Luhmann'a göre, analitik olarak dinin *fonksiyon* ve *icra* olmak üzere birbirinden ayrılmayan ve birbirlerini pekiştiren iki farklı boyutu vardır. Fonksiyon boyutu, dinin ibadet, huzur verme, aydınlatma, kurtuluşa ulaştırma gibi saf dini iletişimi kapsar. İcra boyutu ise, dinin eğitim, sağlık, ekonomi ve sosyal refah gibi sosyal alanlardaki faaliyetlerine gönderme yapar.

Yukarıda din ile ekonomi arasındaki ilişki, bütün bağlamlar ve düşünce tarihi boyunca ortaya koyulmuş bütün görüşler çerçevesinde, elden geldiğince geniş çaplı olarak verilmeye çalışılmıştır. Bundan sonra okuyacağınız kısım, dinin ekonomi üzerinde nasıl ve ne derece etkili olduğuna ışık tutma üzerine yazılmıştır ve bir önceki kısımdan daha özel bir bakış açısıyla birey ağırlıklı olarak verilmeye çalışılmıştır. Esasen şimdiki kısımımız, yukarıdaki genel değerlendirmelerden yola çıkarak ve onları yorumlayarak, birey bağlamında yapılmış bir analiz olacaktır.

5. DİNİN EKONOMİ ÜZERİNE ETKİLERİ

İnsan hayatında onun davranışlarının belirleyicisi olan, davranışlarını ortaya koyarken, o farkında olsun veya olmasın ona birtakım davranışsal kriterler yükleyen birçok etmen mevcuttur. Bunlar, kişinin kendi bireysel özellikleri olabileceği gibi, bağlı olduğu kültürel unsurlar ve bu unsurlar dolayısıyla iletişim halinde olduğu temel sosyal kurumlardır. Bu kurumların içerisinde aile, eğitim, siyaset, ekonomi, ahlak, din ve hukuk sayılmadan geçilmeyecek başlı başına kurumlardır. Biz burada bunlardan sadece ikisi olan ekonomi ve din ile ilgileneceğimizden dolayı diğerlerini ele almaktan imtina edeceğiz.

İnsanlar toplumsal yaşamın birer üyesidirler ve bu yaşamda hayatlarını devam ettirebilmek için bazı şeylere ihtiyaç duyarlar ve bu ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik birtakım faaliyetlerde bulunurlar. Amaçları her şeyden önce yiyecek ve içecek temin edip, barınacakları bir yer oluşturmaktır. Ancak bunlar birincil ihtiyaçlardır ve insanlar için yetersizdirler. Nitekim insanların ve toplumların ihtiyaçlarına bir sınır koymak imkansızdır. Bu sınırsızlığın karşısında, insanlar kaynak sıkıntısı çekerler ve bu dengesizliği bertaraf edebilmek için bazı aktivitelerde bulunurlar. İşte bu aktiviteler, ekonomik hayatın

temelini oluşturan ve insanı aynı zamanda ekonomik bir varlık da yapan aktivitelerdir. İnsanların emek ve zaman harcayarak gerçekleştirdikleri faaliyetler, ekonomik faaliyetler, bu faaliyetlerin gerçekleşmesi sırasında meydana gelen olaylar da ekonomik olaylar olur. Tam da bu nokta dinin ekonomiye bağdaştırılabileceği noktayı teşkil eder. Çünkü ekonomik olaylar, birer sosyal olaydır ve sosyal olaylar insanların karşılıklı etkileşimleri sonucu gerçekleşirler; bu karşılıklı etkileşimde de dinin çok büyük bir söz hakkı olduğu söylenebilir. Nitekim *Marshall*'ın ekonomi tanımı bizi bu noktada yeterince destekler: *Ekonomi, insanın siyasi, sosyal ve ferdi hayatına fakat bilhassa sosyal yaşamına ait iktisadi safhaların ve şartların araştırılmasına yarayan bir disiplindir* (Güney, 2008: 95). Dar anlamıyla ekonomi, toplumsal yaşamın maddi yönüne yönelmiş gibi görünse ve yalnızca insanların çalışma alanındaki faaliyetleri olarak tanımlansa da, geniş anlamda insanların sınırsız ihtiyaçlarını karşılamak için yaptıkları çalışmanın tümünü kapsamaktadır ve bu sınırsız ihtiyaçların belirlenmesinde dinin rolü büyüktür. Çünkü insan denen varlık, kendi yaşam alanında ihtiyaç belirlemesi yaparken ve bu ihtiyaçlarını karşılamaya dönük davranışta bulunurken, bireysel ve toplumsal inançlarından soyutlanmış bir halde değildir. İnsanlar dini inanç ve anlayışlarına bağlı olarak yaşarlar. Bu konuda da, subjektif ve objektif açıdan iki ayrı din tanımı yapan *Regis Jolivet*, tezimizi desteklemektedir. Buna göre *subjektif din, insanın tanrıya karşı içinden gelen aşk, saygı ve itimat ile bağlanması; tanrıya ve onun koyduğu prensiplere ve gayelere karşı bütün akıl ve duyguları ile bağlanmaya mecbur olduğunu kabul etmesidir; objektif din ise dinin, subjektif olarak duyulan din duygusunun harici fiil ve hareketlerle (ayinler, kurbanlar, dua, ibadet veya ahlaki sorumluluklarla) ifade edilmesidir* (Güney, 2008: 100). Bu bağlamda da öncelikle; güvenli, huzurlu, gönül rahatlığına erişebildikleri bir hayatı yaşamak isterler. Şayet insanın yaşadığı yerde belirsizlikler, tehlikeler ve acılar baskın çıkıyorsa ve insan hem ekonomik hem de beraberinde psikoloji yaşantısında bunlarla başa çıkamıyorsa, kudretli bir varlığa sığınma ihtiyacı duyar ve dini inancının belirleyiciliğini burada devreye sokar. Bunun yanında din, toplumun birlik ve beraberliğinin sağlayıcısı ve devam ettiricisi olarak kabul edilirse ki, genel kanı bu yöndedir, ekonomik faaliyetler dinin bu işlevinin tersinde bir gelişme göstermeyecektir. Dinin manevi bir doyuma ulaştırdığını da hesaba katarsak, ekonomi bu doyumun birinci basamağı olan maddi doyumun yerine getiricisi olarak karşımıza çıkar. Sosyal yaşamda ahlaki hayatın da düzenleyicisi olarak din, paranın cezbediciliği karşısında başkalarının hakkını yemeyi, hırsızlık yapmayı, başkaları üzerinden maddi kazanç sağlamayı yasaklayarak yine ekonomi üzerindeki baskın etkisini göstermektedir. Ekonomik anlamda kontrolden çıkmaya ve sınırsız bir üretim ve tüketim davranışı göstermeye doğası gereği meyilli bir varlık olan insanın, tabiri caizse, dizginlenmesi ve sosyal kontrolün sağlanması anlamında, yine dine büyük görevler düşmektedir. Bununla beraber, özellikle maddi anlamda sosyal yardımlaşmayı salık vererek, paranın kişiler arası ve dolayısıyla piyasada dolanımını sağlar. Hırsı en çok maddi anlamda kendisine egemen olan insanı, bu yönde de eğiten yine dindir.

Görüldüğü üzere din genel anlamda insanın bireysel hayatında oldukça belirleyici ekonomik çizgiler çizer. Özellikle İslam dininin hüküm sürdüğü doğu toplumlarında, dinin ekonomi üzerindeki belirleyiciliği bariz bir şekilde kendini gösterir. İslamın beş şartı içinde geçen zekat vermek ve hacca

gitmek, ekonomik anlamda Türk toplumunda belki de zorlayıcı ibadetlerdendir. Çünkü hala gelişmekte olan bir ülke statüsünde olan Türkiye'de yaşayan insanların çoğu yoksulluk sınırının altında veya tam sınırdaki yaşamaktadırlar. Ancak istatistiki anlamda bakıldığında, bu ibadetlerin yerine getirilme oranı, öngörülenin üzerindedir ve bunun sebeplerinin başında İslam inancının insanlar üzerindeki bağlayıcı etkisi gelmektedir. Keza, dini bayramlardaki ritüellerin istisnasız herkes için kabul edilmesi de, işin ekonomik yönünün bertaraf edilip, buna bakılmaksızın o dine mensup herkesten beklenmesi yine aynı değerlendirmeye tabi tutulabilir. Bütün bunlar insanların, ekonomilerini bu şartlara göre ayarlamasına ve davranışsal anlamda buna göre bir yol tutmasına sebep olmaktadır. Dini inançlar doğrultusunda yapılan yatırımların, günlük hayatı olumsuz etkilemesi söz konusu olsa bile, bireyin iç huzurlarının sağlanması açısından, söz konusu bireyde hiçbir rahatsız edici veya tedirginlik verici durum yaratmaması, o bireyin inançlarının yaşamındaki önceliğinin kanıtıdır. Dindeki cennet-cehennem inancının da etkisiyle birey, bu dünyadan sonra yaşayacağı dünyadaki yaşamını da garanti altına aldığı kanaatiyle, yaşamının ekonomik boyutunu, dininin gereklerini yerine getirerek düzenlemektedir.

Bütün bunlar çerçevesinde, ekonominin din karşısında çok pasif kaldığının ve insanlar üzerinde neredeyse hiçbir etkisinin olmadığını düşünülmesi, bizi çok büyük bir yanılgıya itecektir. Çünkü aslında paranın gücü, inancın gücünden genel anlamda her zaman üstün gelmiştir. Bunu, kapitalist dünya düzeninin, hala bir şekilde kendini idame ettiriyor olmasından, çok sallantılar yaşasa da evrilip tekrar insanlık tarihine girmesinden de rahatlıkla anlayabiliriz. Ancak bütün bu avantajlarına rağmen, ekonominin yine de en çok mücadele ettiği sistem din olmuştur. Para insanlara ne kadar cazip ve tahrik edici gelse ve insanlar birincil olarak yaşamlarını idame ettirmek zorunda olsalar da, din ve inanç sistemlerinin onlar üzerindeki saygı duyucu ve birçok din söz konusu olduğunda korkutucu baskısı da, ekonomiden altta kalmamıştır. Fakat burada bir konunun altı önemle çizilmelidir. Dinin ekonomi karşısında süngüsünün pek de düşmemesinin nedenleri arasında, sadece insanların inançlarına saygı duymaları ve onlar dolayısıyla korkmaları sayılamaz. Bu konuda dinin birtakım çabalamaları da olmuştur. Din değişen dünyaya ayak uydurma yolunda adımlar atmış ve bunu da en fazla ekonomik değişimler bağlamında ortaya koymuştur. İlk ortaya çıkışındaki gibi sadece, korku ve yeis durumlarından insanları psikolojik olarak kurtaran bir duygu durumu olmaktan öteye geçmiş, pratik hayatın belirleyicilerinden biri olma yolunda bir konum gerçekleştirmekten geri kalmamıştır. Haram kıldığı veya yasakladığı birçok davranışın, insan hayatında yaşamı idame ettirmek adına çok fazla rol üstlendiğini gördükçe, din de bu yeni duruma ve dünya düzenine göre tekrar kavramsallaşma ve yeni bir düzenleyicilik oluşturma kaygısı gütmüştür. Örneğin İslam dini, baştan beri yasakladığı ve haram kıldığı faizle ilişkili olarak, kendine has bir bankacılık sektörü geliştirmiş; gerektiğinde faiz uygulamasına kar payı adını vererek onu yumuşatmakta da bir sakınca görmemiştir. Böylelikle kendisine mensup olanları, hem kendinden uzaklaştırmamış hem de onların değişen dünya düzenine ayak uydurmalarını sağlamıştır. Bununla beraber İslamın içindeki farklı oluşumlar, farklı tarikatlar, İslama oldukça geniş bir yelpazede açılım sağlama yoluna gitmişler; medyayı, eğitim ve sağlık sektörlerini, bu yönde geliştirmişlerdir. Tabii ki bunun en belli başlı sağlayıcısı da para olmuştur. Hareketin bu derece geniş

çapta olması karşısında da, bu oluşumların parayı dini inançları doğrultusunda yönetmeyi çok iyi becerdikleri söylenmeden geçilmeyecektir. Ancak yine de bu dinin *bir lokma bir hırka* düsturu doğrultusunda ortaya çıktığı ve geliştirildiği gözden kaçmamalı, diğer dinlerle kıyaslandığında kendisini koruma konusunda daha hassa davrandığının altı çizilmelidir. Yeni dünya düzeninin ilk kez kendini ifade edebildiği yerlerin Avrupa ve Amerika olduğu hatırlanacak olursa, neden Hıristiyanlığın İslam kadar iyi bir şekilde kendini koruyamadığını da anlamış oluruz. Kendi dünyasına bu kadar yakın bir ortamda gelişen kökten değişimler karşısında Hıristiyanlık, kendisini bu değişimlerin en temelindeki ekonomik farklılaşmalara göre dönüştürmek durumunda kalmıştır. Bununla beraber Yahudiliğin, belki en eski ve en radikal din olmasından dolayı, bu yeni dünya düzenine, ne inançlarından ne de ekonomik zenginliklerinden taviz vermeden ayak uydurabildiği de bir gerçektir. Ancak elbette, bu konuda yalnızca dini veya ekonomik yapılanmalar söz sahibi olmamıştır; toplum bir bütündür ve bu bütünlüğün içerisinde tarihsel arka plan da oldukça önemli bir yer tutar. Yahudilik, büyük bir soykırımdan çıkarak, büyük mücadeleler vererek, büyük bir hırs ve belki de kinle dolu olarak kendince küllerinden yeniden doğmaya çalışmış bir dindir ve bunun yolunun da, yeni dünya düzeninde ekonomik anlamda söz sahibi olmaktan geçtiğinin farkındadır.

6. SONUÇ

Bütün bu anlattıklarımızdan yola çıkarak söyleyebiliriz ki; ilk bakışta doğaları gereği aralarında bir ilişkinin olması akla yatkın görünmeyen din ve ekonominin aslında sıkı sıkıya bağlı olduğunu, insanlık, dolayısıyla düşünce tarihi ve toplumların kendilerini ayakta tutabilme mücadeleleri kanıtlamaktadır. Toplumlara oluşturanların tek tek bireyler olduğunu göz önüne alırsak da, toplumsal anlamda ekonomik gelişme veya gerilemelerle ilişkili olarak bireysel yatırımların ve yapılanmaların ne derece önemli olduğunu açık olarak kavrarız. Biz burada, bireysel yatırımlara etki eden unsurlardan biri olan dini inancın, nasıl bir çerçevede bu etkiye imza atabildiğini ele almaya çalıştık.

Çalışmamızda, her bilimsel makalede olması gerektiği gibi öncelikle kavram analizi yapılmıştır. Hem ekonominin hem de dinin sözlük anlamlarının yanı sıra, konu edildikleri alanlardaki bakış açılarının farklılığına dayanarak yüklendikleri anlamlar da elden geldiğince değerlendirilmiştir. Akabinde ekonomi ile dinin kendi iç dinamikleri bağlamında kurdukları ilişki ele alınmış, bu kısımda farklı doğalarından ötürü pek de ilişkilendirilme şansı yakalayamamış olan bu iki alanın birlikte incelenme çabası ortaya koyulmuştur. Nihayetinde ekonomi biliminin, bütün inanç sistemleri söz konusu olunca belli bir etkisi olmasından mütevellit, bazı dinlerin genel durumları da örneklendirilerek, ekonominin dine tesir etmesi konu edinilmiştir.

KAYNAKÇA

- Arslantürk, Zeki, Amman, M. Tayfun (2001), *Sosyoloji*, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- Berger, Peter L. (2005), *Kutsal Şemsiye*, Çev: Ali Coşkun, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Berman (1999), *Modernlik, Dün, Bugün, Yarın*, Aktaran: M. Bayram Mısır ve Ecehan Balta, Öteki Yayınları, Ankara.
- Cevizci, Ahmet (1999), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Giddens, Anthony, *Modernliğin Sonuçları* (1194), Çev: E. Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Güney, Salih, *Davranış Bilimleri* (2008), Nobel Yayın Dağıtım.
- Hançerlioğlu, Orhan (1981), *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Harvey, David, *Postmodernliğin Durumu* (2003), Çev: Sungur Savaş, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kızılçelik, Sezgin (1996), *Postmodernizm Dedikleri*, Saray Kitabevi, İzmir.
- Kongar, Emre (1996), *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Sarıkçoğlu, Ekrem (2002), *Din Fenomenolojisi*, SDÜ Basımevi, Isparta.
- Şaylan, Gencay (2002), *Postmodernizm*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Türkdoğan, Orhan (2003), *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Wallace, Ruth A., Wolf Alison (2004), *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Çev: Leyla Elburuz, M. Rami Ayas, Punto Yayıncılık, İzmir.